

יצחק מייטליס

על ה'ג'יח' בדרך 'מדבר גבעון'

אחד האירועים המרכזיים שהביאו להמלכתו של דוד למלך על כל ישראל, היה הקרב בגבעון בין יואב בן צרויה מפקד צבאו של דוד ואבנר בן נר מפקד צבאו של איש בוש, בנו ויורשו של שאול.

תיאור הקרב בגבעון כפי שהוא מובא בספר שמואל ב (פרק ב'), מעורר שאלות רבות, ביניהן כמה שאלות גאוגרפיות שיצרו מבוכה ושיבושים.

לאחר הריגתו של עשהאל בידי אבנר (פס' כג) מתואר מסלול המרדף אחר אבנר במילים אלו: "וירדפו יואב ואבישי אחרי אבנר והשמש באה והמה באו עד גבעת אמה אשר על פני ג'יח דרך מדבר גבעון" (פס' כד).

בפסוק זה מצוינים שלושה מונחים גאוגרפיים: 'גבעת אמה', 'ג'יח' ו'מדבר גבעון'. כל אחד מהם עורר שאלות באשר להבנתו. כל השלושה הם מונחים יחידאים שאינם מוכרים ממקומות אחרים במקרא.

כדי להבין את המושגים האלה, נראה לנו כי יש להתחיל באחרון ולסיים בראשון.

'מדבר גבעון'

המונח 'מדבר גבעון' יצר בעיה לפרשנים, מכיוון שמתוך הקבלה עם מדבריות מקומיים אחרים המוזכרים בתנ"ך, כמו מדבר זיף (שמ"א כ"ו, ב), מדבר מעון (שם כ"ג, כה) מדבר עין גדי (שם כ"ד, ב) ועוד, משתמע שהמונח 'מדבר' קשור לאזור ספר מדברי ששימש למרעה כיוון שלא היה ראוי לחקלאות. אולם גבעון המזוהה עם אל-ג'יב¹, נמצאת ממערב לקו פרשת המים, שלא כמו המדבריות שהוזכרו. באזור זה אין בעיית גשמים, ובין גבעון לבין אזור הספר המדברי הנמצא במזרח שוכנים כמה יישובים הסמוכים יותר לאזור הצחיח. יוצא אפוא שזיהויו של 'מדבר גבעון' מעורר קשיים רבים. לזיהוי זה יש חשיבות רבה, מכיוון שבעזרתו ניתן לשחזר את מסלול

* ברצוני להודות לד"ר ישראל רוזנסון ולד"ר יואל אליצור על הארותיהם והערותיהם.
1. ראה: J.B. Pritchard, *Where the Sun Stood Still - The Discovery of the Biblical* City, Princeton 1962.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בריחתו של אבנר מגבעון למחניים שבעבר הירדן ואולי גם את מערכת הדרכים באזור זה בתקופת השופטים. בעיה זו גרמה למשה גרסיאל לשנות את הכתוב ולגרוס 'גבע' במקום 'גבעון'.² גבע המזוהה עם ג'בע נמצאת במזרח האזור, וסמוך לה נמצא מקום ראוי למרעה. נראה שגם ישעיהו פרס הבין כך, כיוון שהוא הציע לזהות גבעה הנשקפת על סהל ג'בע, ממזרח לגבע, כ'גבעת אמה'.³ גישה אחרת נקט זכריה קלאי, שלדעתו "אין הכרח שיהיה קשר הדוק בין 'מדבר' ליישוב אשר אליו הוא שייך".⁴ משמעות דבריו היא ששטח המרעה היה מרוחק מהיישוב, כנראה במזרח האזור, ולכן אין צורך לשנות את גרסת המסורה.

כיוון שונה לחלוטין הציע יואל אליצור. לדעתו הקרב לא התנהל ליד גבעון שבשטח בנימין, אלא בעיר אחרת ששמה גם הוא היה גבעון. גבעון זו מזוהה לדעתו עם האתר בעין סמיה הנמצא בספר המדבר בשטח שבט אפרים.⁵ צבי אילן העלה אפשרות שח'רבת ג'בעית הסמוכה משמרת את שמה של גבעון שבשטח אפרים.⁶

כל אחת מהאפשרויות שהועלו מחייבת שינויים משמעותיים בנוסח המסורה או בהבנה הגאוגרפית-היסטורית של האזור. ריבוי ההצעות מלמד שאף אחת מהן איננה נקייה מבעיות,⁷ והשאלה היא האם השינויים שהוצעו אכן מחויבים לשם הבנת תיאור הקרב.

2. 'מסלול הרדיפה', **אנציקלופדיה עולם התנ"ך**, שמואל ב, ירושלים-רמת גן תשמ"ט, עמ' 25.
3. 'פרס, ארץ-ישראל: אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית', ירושלים תש"ו, עמ' 141.
4. 'קלאי, נחלות שבטי ישראל', ירושלים תשכ"ז, עמ' 110, הערה 68.
5. 'אליצור, הצעת זיהוי חדשה לעיר הישראלית בעין סמיה', **מחקרי יהודה ושומרון דברי הכנס השלישי**, קדומים-אריאל תשנ"ד, עמ' 17-28.
6. 'צ' אילן, 'ג'בעית שבמדבר שומרון - האם היא מדבר גבעון?', **טבע וארץ** יט/4, תשל"ז, עמ' 166-167; הנ"ל, ערך 'ג'בעית', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 1, 1992, עמ' 266-267.
7. יש להעיר על הצעותיהם של צ' אילן ושל י' אליצור המעבירים את זירת הקרב לספר המדבר של שבט אפרים (לעיל), שעל אף מקורות הצעותיהם אין הן מתיישבות עם ההיגיון הגאוגרפי. המרחק בין אזור ח'רבת ג'בעית, המוצעת על ידי אליצור כגבעת אמה, ועד לחברון הוא כ-80 ק"מ. על פי המתואר בפרק, הקרב הסתיים כאשר "השמש באה" (פס' כד), כלומר בשקיעה. לאחר הקרב יואב ואנשיו נשאו את גופתו של עשהאל לבית לחם, קברו אותה בקבר המשפחתי ומשם הם המשיכו לחברון. תיאור המסע לחברון הסתיים במילים "ויאיר להם בחברון" (פס' לב). כלומר יואב ואנשיו הגיעו לחברון סמוך לזריחה (ראה להלן רעיון נוסף הטמון במילים אלו, אך אין מקרא יוצא מדי פשוטו). משתמע מהסבר זה שיואב ואנשיו הספיקו בלילה אחד לעשות מסע לילי בן 80 ק"מ בשטח הררי, לאחר קרב קשה, לקבור את עשהאל ולהספיק להגיע לחברון. מבצע כזה נראה בלתי סביר גם בלילה חורפי ארוך. י' אליצור עצמו טוען שהמרחק מעין סמיה לירושלים הוא בערך מהלך יום (לעיל, הערה 5, עמ' 21). אם כך המרחק לחברון הוא בוודאי יום ומחצה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הבנת המונח 'מדבר' לעומקו מאפשרת להבין את האירועים ללא השינויים שהוצעו. המונח 'מדבר' מופיע במקורותינו לא רק כאזור שחון, אלא גם כאזור מרעה שבו מדברים את הצאן.⁸ קיימים אזורים שבהם לא ניתן לקיים חקלאות לא רק בגלל חוסר גשמים, אלא גם מסיבות ליתולוגיות, כלומר אזורים טרשיים שבהם לא ניתן לפתח חקלאות. אזורים אלו שימשו כאזור מרעה של היישוב הקרוב, ובלשון המקרא ובלשון חז"ל היה זה **המדבר** של אותו יישוב.

הנה דוגמות אחדות מלשון חז"ל המעידות על שימוש במונח 'מדבר' לתיאור אזור מרעה: בגמרא מוזכר 'מדבר שבספר עכו' (בבא קמא עט ע"ב) ובמקום אחר מוזכר אזור בשם 'מדבר עזה' שבו גדלו עופות שמנים במיוחד (שבת קמה ע"ב). הן עכו והן עזה אינן באזור צחיח (כמות המשקעים הממוצעת בעזה היא כ-380 מ"מ לשנה), לכן נראה שמדובר בשטחי המרעה של יישובים אלה. במדרש מסופר על רבי חנינא בן דוסא ש"יצא למדברה של עיר" (קהלת רבה א א). בשיר השירים רבה (א ד) מופיעה גרסה קצת שונה: "שיצא למדברה של עירו **בחרבה של עירו**". רבי חנינא חי בערב שבגליל⁹ וה'מדבר' של עירו ודאי לא היה צחיח. ראייה נוספת היא שבהמות הרועות באחו מכונות במשנה "מדבריות" (לעומת ה"בייתות", ראה ביצה פ"ה מ"ז).

שכיחותו של המונח 'מדבר' במקרא רבה ביותר, ובדרך כלל הכוונה לאזור צחיח, אולם קיימות כמה דוגמות מהן נראה ש'מדבר' אינו בהכרח אזור צחיח. כך למשל מוזכר שיוסף הלך אל אחיו שרעו בדותן, ושם הושלך אל הבור "אשר במדבר" (בראשית ל"ז, כב). אזור עמק דותן שבצפון השומרון אינו אזור מועט משקעים ובוודאי שאינו אזור צחיח למחצה. נראה אם כן שיוסף הושלך אל בור ב'מדבר דותן', כלומר - במקום המרעה של דותן.

כך גם משתמע מהפסוק "וינהג את הצאן אחר המדבר" (שמות ג', א) וכך משתמע מהדברים שנאמרו לדוד על ידי אחיו: "למה זה ירדת ועל מי נטשת מעט הצאן ההנה במדבר" (שם"א י"ז, כח). גם כאן קיים קשר בין המרעה ל'מדבר'.¹⁰

לפי הצעתנו (להלן), המרחק שעשה יואב באותו לילה היה קצר יותר (כ-50 ק"מ). נוסף לכך יש לציין שבתיאור הקרב, בני בנימין הם שמנעו את המפלה המוחלטת של אבנר. בני אפרים אינם מוזכרים כלל באירוע זה, למרות שהקרב לדעת צ' אילן וי' אליצור התנהל בשטח אפרים.

8. ראה: י' עמיר, ערך 'מדבר', **אנציקלופדיה מקראית** ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 674-678.

9. בראשית רבה י ח, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 84.

10. י' אליצור אינו מקבל דעה זו וטוען ש'מדבר' כפשוטו הוא אזור צחיח, אם כי הוא מביא כמה יוצאים מן הכלל. פירוט לשיטתו ראה: כ' כהן, 'מושגים גאוגרפיים במבחן האטימולוגיה וההקשר (משיעורי ד"ר יואל אליצור)', **מעליות** טז, תשנ"ה, עמ' 158-167. ראה לעומתו: י' רוזנסון, "מדברה של ירושלים" - גיאוגרפיה וסמליות, **טללי אורות** י, תשנ"ה, עמ' 285-294.

לאור הדברים האלה נראה עדיף להיצמד לנוסח המסורה המצביע על קיומה של גבעון אחת בלבד, ולדחות את ההצעות שהועלו בראשית המאמר. את 'מדבר גבעון' יש לחפש באזור טרשי שבו מצויים יישובים מעטים ושדרכו עוברת דרך המקשרת את גבעון לכיוון מחניים שבעבר הירדן. על מנת לזהות את 'מדבר גבעון' עלינו להכיר את המערכת היישובית סביב גבעון ואת פני השטח באזור. דבר זה נחוץ, כיוון שעלינו לזהות שטח שאינו ראוי לחקלאות הסמוך לגבעון ושאינו שייך ליישוב אחר בקרבת מקום. עיון במפה של סקר ארכאולוגי בארץ בנימין,¹¹ מלמד שהאזור מצפון לגבעון דליל באתרים ארכאולוגיים. רק בשני אתרים שמספרם 166 ו-168 (ראה איור מספר 1, מסומן במספרים 2 ו-3) התגלו חרסים מתקופת השופטים (ברזל 1). המרחק בין גבעון (ראה איור מספר 1, מסומן במספר 4) לאתר שמספרו 166 הוא למעלה מ-4 ק"מ. סיור בשטח מלמד שאזור זה טרשי ביותר והפוטנציאל החקלאי שלו מוגבל ביותר. לעומת זאת שאר האזורים סביב גבעון הם בעלי פוטנציאל חקלאי טוב ביותר. אם כן, לדעתנו המקום הזה הוא 'מדבר גבעון'.

דרך 'מדבר גבעון'

דרך 'מדבר גבעון' (על פי הצעתנו) עוברת כמה דרכים המובילות צפונה לכיוון ביתן (בית אל), משם ניתן להגיע לכיוון ערבות יריחו. הסעיף הראשי עבר דרך ואדי א-דיר (ראה מפת ה-P.E.F., איור מספר 2), והסעיף המשני עבר ממזרח לכפר ביתוניה, בצמוד לדולניה המכונה בפי הערבים אל-בולעיה, וממערב לגבעה השולטת על האזור, נ.ג. 815¹². עדות מעניינת לשימוש באחד מסעיפי דרך זו מביא טריסטרם: "עברנו את בית-אל ואת בארות, וחנינו בכפר הנוצרי רמאללה... הגענו לירושלים בדרך שלא הייתה מוכרת לי, העוברת באל-ג'יב (גבעון) ונבי סמויל (מצפה)".¹³

אם נקבל שחזור זה נוכל להבין אירוע נוסף הקשור לאזור זה. במהלך המרדף אחרי שבע בן בכרי (שמ"ב כ') נפגשו יואב ועמשא בן יתר ליד "האבן הגדולה אשר בגבעון" (פס' ח). אחת השאלות שהעסיקה את הפרשנים והחוקרים הייתה מה עשו יואב ועמשא בגבעון, בזמן שמטרתם הייתה להגיע לאבל בית מעכה? אם נקבל שדרך זו הייתה בעלת חשיבות לתנועה מצפון לדרום בתקופת המלוכה, נוכל להבין כיצד נפגשו יואב ועמשא בגבעון כשמגמת פניהם הייתה צפונה.¹⁴

11. ראה: י' מגן ו' פינקלשטיין, סקר ארכאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג.

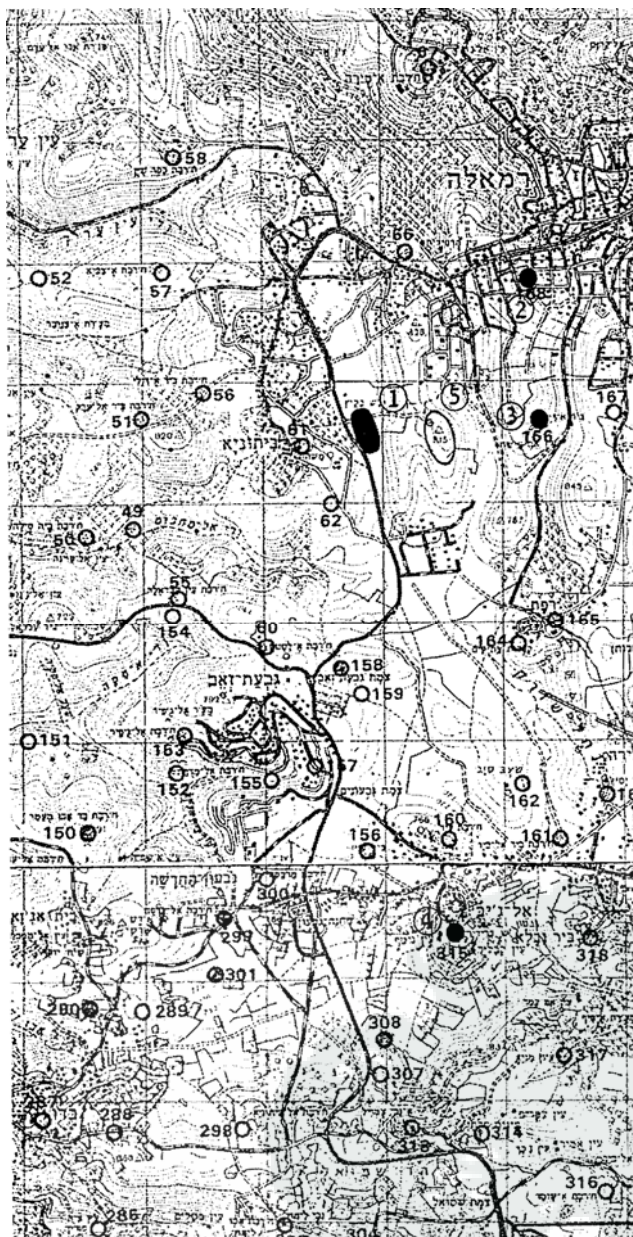
12. מפת ה-P.E.F., גיליון 17, 1880.

13. ה"ב טריסטרם, מסע בארץ ישראל, יומן 1863-1864, ח' בן-עמרם (תרגום), ירושלים תשמ"א, עמ' 377.

14. ראה את דעתו של י' אליצור (לעיל, הערה 5) על זיהוי הדרך שבה נפגשו יואב ועמשא.

ה'ג'יח'

לאחר שזיהינו את 'מדבר גבעון' ואת הדרך שעברה במדבר זה, עלינו לחפש את 'ג'יח' ואת 'גבעת אמה'. כפי שציינו לעיל, מונחים אלה הם יחידאים ואינם מובנים. נראה שתרגום השבעים גם הוא התקשה בפסוק זה ולכן תרגם "גבעת אמן אשר על פני

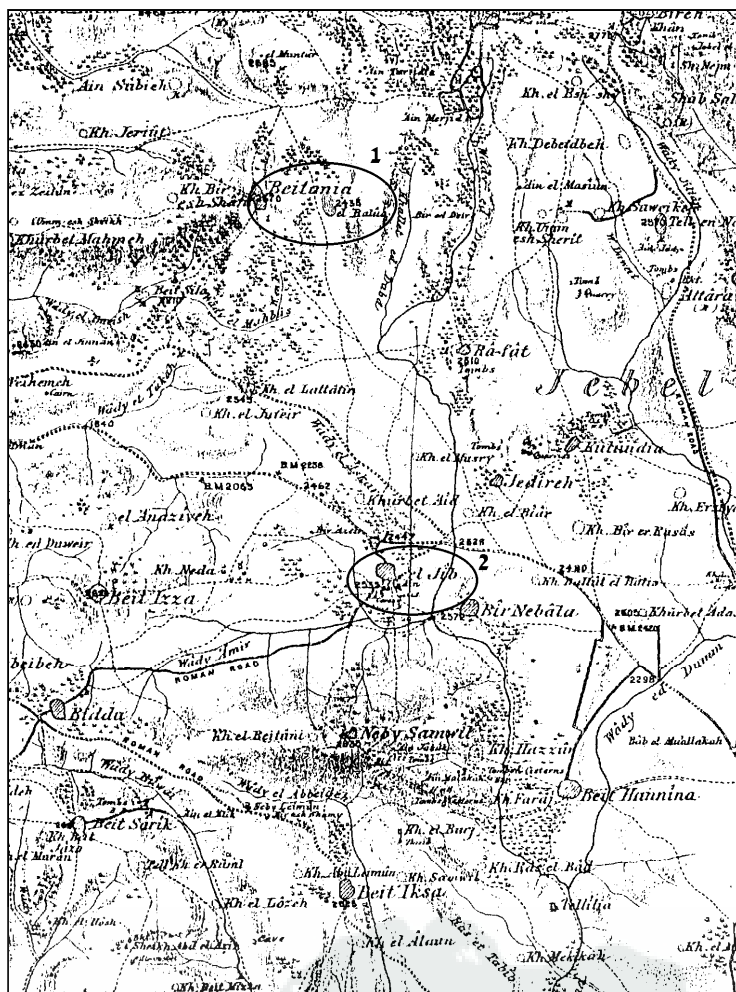

איור מספר 1:

- מתוך מפת הסקר
- הארכאולוגי תשנ"ג.
- האתרים המסומנים:
- 1. דולינה קרסטית.
- 2-3. אתרים
- ארכאולוגיים בהם
- נמצאו ממצאים
- מתקופת הברזל I.
- 4. אתר גבעון
- המקראית.
- 5. נ.ג. 815 ממזרח
- לבייתוניה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גיא.¹⁵ יז"ה הרוביץ ציין ש'ג'יח' הוא שם תואר למעיין העובר דרך תעלה כמו 'ג'יחון' שבירושלים, והוא פועל שמורה על יציאה ממקום נסתר אל הגלוי, כמו: "בג'יחו מרחם יצא" (איוב ל"ח, ח) וכן "וארב ישראל מג'יח ממקמו" (שופטים כ', לג), אך הוא גם מורה על קבלה כמו: "ג'יח ירדן אל פיהו" (איוב מ', כג).¹⁶ אין אנו מכירים מעיין

איור מספר 2: מתוך מפת P.E.F. (1880) - 1. העיירה ביתוניה ולידה הדולינה הקרסטית המכונה el Balua. 2. אל-ג'יב - היא גבעון המקראית. יש לשים לב לדרך העוברת ממזרח לאל-ג'יב והמחברת את ירושלים בדרום לרמאללה בצפון.

15. 'אליצור העלה בפני את האפשרות שמדובר בשיבוש אותיות ביוונית, ואין כאן פירוש למילה 'ג'יח'.

16. ראה: יז"ה הרוביץ, ערך 'ג'יח', ארץ ישראל ושכנותיה - אנציקלופדיה גאוגרפית-הסטורית לארץ ישראל סוריא וחצי האי סיני א, וינה תרפ"ג, עמ' 200, הערה 2.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בולט באזור זה ולכן קשה לפרש כאן 'ג'יח' כמעין. אך המשמעות השנייה, שפירושה קבלה מן הגלוי לנסתר עשויה לעזור לנו לפענח את סוד ה'ג'יח'. המקום המתאים ביותר באזור זה לתיאור 'ג'יח' במשמעות שהצגנו, הוא הדולינה הקרסטית המכונה 'אל-בולעיה', הסמוכה לביתוניה והמלאה מים בחורף (ראה איורים מס' 2 ו-3).

איור מספר 3: הדולינה הקרסטית שליד ביתוניה. למעלה - לפני רדת הגשמים (צולם על ידי המחבר בסתיו תשנ"ז, מ.ג. 815). למטה - בתקופת הגשמים (צולם על ידי המחבר בחורף תשנ"ז).

הגשמים היורדים במקום ממלאים את הבקעה ונבלעים בתוך האדמה, כמשמעות שמו הערבי של המקום.¹⁷

'גבעת אמה'

מסתבר שממזרח ל'ג'ח' נמצאה 'גבעת אמה'.¹⁸ לא נראה שיש לפרש את המונח 'גבעת אמה' על שם אמת מים שהייתה במקום, כפי שהציע רד"ק, מכיוון שלא מצאנו בכל המקרא מונח זה במשמעות אמת מים. כמו כן, מ"צ סגל העיר שאם מדובר באמת מים, היה צריך לומר 'האמה' בה"א היידוע.¹⁹ לעומת זאת, במקרא משמש מונח זה כשמו של החלק התחתון של הזרוע, ובהשאלה - כמידת אורך. ייתכן ששמה של הגבעה נקבע בשל דמיונה של הגבעה המוארכת לזרוע אדם. אין בידינו מקבילות של ממש בהן אתר גאוגרפי מסוים קרוי על שם אבר בגוף האדם, פרט אולי ל'אבן בֶּהֶן בן ראובן' (יהושע ט"ו, ו) המזוהה על ידי חלק מהפרשנים עם 'חג'ר אצבע' (ראה פירוש 'דעת מקרא' שם).²⁰ אך הנוהג לקרוא לצורות נוף מסוימות כשם אברים בגוף אדם או בעל חיים, שכיח למדי גם במקרא וגם בעברית בת ימינו. כך למשל המונח 'כתף' מופיע בכמה מקומות (יהושע ט"ו, ח; י"ח, יב), וכמוהו המונחים 'ראש' (יהושע ט"ו, ח; שמ"ב ט"ו, לב), 'עין' (במדבר ל"ד, יא), 'דבשת' (יהושע י"ט, יא), 'צלע' (שמ"ב כ"א, יד) ודוגמות נוספות. נראה אם כן, ש'גבעת אמה' היא הגבעה הנמצאת ממזרח (על פני) לאל-בולעיה (ראה איור מספר 1, מסומן במספר 5). גבעה זו היא גבעה מוארכת בעלת שתי כיפות וייתכן שכוונתה כך בשל צורתה (על הכיפה, נ.ג. 815, נבנתה לפני שנים מספר ברכת מים גדולה). נראה שלגבעה זו כיוון הכתוב: "ויתקבצו בני בנימן אחרי אבנר ויהיו לאגדה אחת ויעמדו על ראש גבעה אחת" (פס' כה). מסתבר שבמהלך מנוסתו קיבל אבנר תגבורת מתושבי המקום, אולי מתושבי האתרים 166 ו-168, הם 'בני בנימן' המוזכרים לעיל.

17. ייתכן שאל-בולעיה הוא המקום המכונה "מים רבים אשר בגבעון" (ירמיהו מ"א, יב). אם נקבל את זיהויה של המצפה עם נבי סמואל (ראה לאחרונה: י' מגן ומ' דדון, 'נבי סמואל [שמואל הנביא - הר השמחה]', **קדמוניות** 2 [118], תש"ס, עמ' 62-78), הרי שאל-בולעיה נמצאת על ציר הדרך ממצפה לכיוון צפון.

18. 'גבעת אמה' נמצאת במקום המוגדר "אשר על פני ג'ח". הביטוי 'אשר על פני' מתפרש כצד מזרח (ראה רש"י לבמדבר כ"א, יא, וכן בביאורו של י' קיל (תנ"ך עם פירוש 'דעת מקרא': ספר יהושע, ירושלים תש"ל, עמ' קז) ליהושע י"ג, ג. נראה שבדומה למילה 'קדם' המבטאת גם את כיוון מזרח וגם משמשת לציון העבר, כך המילה 'פנים' מבטאת גם זמן עבר - 'לפנים', 'לפני...') - וגם צד מזרח.

19. מ"צ סגל, **ספרי שמואל**, ירושלים 1971, בפירושו לפסוק שלנו.

20. שמה של העיר גמלא נבע אף הוא, על פי עדותו של יוסף בן מתתיהו, מצורת דבשת הגמל של שלוחת ההר שעליו נבנתה העיר.

מסקנות

מההצעות שהועלו בעבר לגבי זירת הקרב שבין חיילי יואב לחיילי אבנר, משתמע שהקרב היה באזור שוליים בלתי מיושב. לשיטתם של צ' אילן וי' אליצור הקרב התנהל בקרבת המדבר של שטח שבט אפרים. על פי הצעתנו, הקרב התנהל במרכז שטחו של שבט בנימין, מעוזו של בית שאול.

מהלך קרב זה מלמד על יתרונו הברור של דוד על איש בושתי. אבנר בן נר, שר צבאו של איש בושתי, הובס במערכה זו, ולולי עזרתם של בני בנימין, תושבי האזור, ספק אם היה יוצא חי מקרב זה. כפי שמסופר בפרק הבא, אבנר שילם בחייו על הריגת עשהאל.

יואב פרץ את קווי האויב, חדר עמוק לשטח בנימין - שטח ממלכתו של איש בושתי וגרם לאבדות כבדות לשבט בנימין ולאנשי אבנר.

תיאור סיום הקרב מלמד גם על תחילת עלייתה של מלכות דוד ועל שקיעתו של בית שאול. תיאור זה, שלכאורה הוא תיאור גאוגרפי של מסע לילי, מקפל בתוכו גם תיאור מהותי. לאחר הקרב כל כוח פונה לדרכו; אבנר פונה לכיוון מחניים, ואילו יואב פונה במסע מזרחי לחברון. על אבנר כתוב: "ואבנר ואנשיו הלכו בערבה כל הלילה ההוא... ויבואו מחניים" (פס' כט), ואילו בנוגע ליואב כתוב: "ויילכו כל הלילה יואב ואנשיו ויאר להם בחברון" (פס' לב). אבנר נשאר 'בלילה ההוא', בחשכת הלילה, אולם ליואב 'האירה השמש' בחברון, האירה מלכותו של דוד. המלחמה בין בית שאול לבית דוד לא הסתיימה, אך נראה כי קרב זה היה נקודת מפנה במאבק והחל משלב זה - "ודוד הלך וחזק ובית שאול הלכים ודלים" (שמ"ב ג', א).²¹

21. ראוי לציין שדוד מוזכר בלשון יחיד ובית שאול בלשון רבים. ייתכן שדבר זה בא לרמז על כוחות שונים שפעלו בתוך ממלכתו של איש בושתי. במהלך הקרב מוזכרים כמה כוחות צבאיים שסייעו לאבנר: 'אנשי אבנר', 'בני בנימין', ו'אנשי ישראל'. לעומת זאת כוחותיו של יואב מתוארים בכינוי אחד 'עבדי דוד'. פיצול הכוחות במחנה בית שאול, לעומת האחדות במחנה דוד, הוא אשר הביא לקצו של איש בושתי ולאיחוד הממלכה בידי דוד.